

SZÉKESFEHÉRVÁR OKLEVELEI ÉS LEVELEI 1249–1526

Közzéteszi Kertész Balázs

(Közlemények Székesfehérvár történetéből)

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár 2019. 175 oldal

Az 16. században oszmán uralom alá kerülő korábbi szabad királyi (tárnoki és személynöki) városok közül – Szegedet leszámítva – éppen Székesfehérvár középkori irathagyatéka a legsoványabb: kevesebb mint ötven, a település magisztrátusa által kibocsátott oklevél maradt korunkra. Mindez igen alacsony szám a város országos jelentőségéhez képest, amelyet Fehérvár Árpád-kori történetének 2016-ban kiadott többszerzős monográfiája, illetve a Zsoldos Artilla–Neumann Tibor szerzőpáros 2010-ben megjelent, Fehérvár középkori kiváltságait rekonstruáló kötete egyaránt érzékeltet. Ezeknek a Városi Levéltár és Kutatóintézetben folyó tudományos kutatásoknak a fentieket méltó módon kiegészítő eredménye Kertész Balázs forrásközlése. A szerző jelenleg a munkát kiadó kutatóintézet tudományos munkatársa, ám korábbi munkahelyén, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (ahol fontos eredményeket ért el a kodikológia, a krónikairódalom és a törvénygyűjtemények, illetve a magyarországi obszerváns ferencesek kutatása terén) olyan forráskiadási tapasztalatokat szerezhettek, amelyek feljogosították a mégoly töredékes, de így is becses székesfehérvári oklevelés korpusz közreadására.

A sorozat többi darabjához hasonlóan jelen oklevéltár is igényes kiállítású, széles margóval és megfelelő térközökkel szedett kiadvány. (A könyvterv és a tördelés Takács Péter munkája.) Az olvasó számára csak a fejléc hiányozhat, amely megkönnyítené az oklevélszövegek közötti tájékozódást. A munka négy részből áll. Legelől az előszóval egyesítve a városi oklevéladást áttekintő, illetve a forráskiadási elveket ismertető bevezető tanulmány áll, amelyet a forrásközlés és az ehhez kapcsolódó függelék követ; harmadikként a név-, tárgy- és jelzetmutatókat találjuk, mindezt pedig színes képmelléklet zárja. A forrásközlés latin nyelvi lektora Neumann Tibor volt, az egyetlen német nyelvű kiadvány átírását Skorka Renáta készítette. A borítón Székesfehérvár 1478. február 14-ei, latin nyelvű oklevelének az intitulációt tartalmazó részlete olvasható – az előoldalra éppen a „tizenkét esküdt polgár és konzul” formula esik. A borítófüleken a város nagy- és kispecsétjének fényképe látható. Bár a középkori oklevélszövegek borítóképként való felhasználása elcsépelet megoldásnak tűnhet, itt a küllem valóban illeszkedik a tartalomhoz.

A címben feltüntetett záró dátum némileg megtévesztő, mert az oklevéltár a kezdetektől egészen 1543-ig, Fehérvár oszmán kézre kerüléséig tartalmaz dokumentumokat. Az 1527–1543 közötti időszak három tétele külön függelékben kapott helyet, mivel erre az időkorra a gyűjtés nem volt, nem is lehetett teljes körű, ahogy erre maga Kertész az előszóban utal is. (7.)

Bármilyen középkori magyar történelmet érintő forrásközlés esetén – ha a közreadott források fontossága nyilvánvaló, és az elvégzett munka minőségével nem akadnak problémák – a két legfontosabb kérdés, hogy a publikált anyag mekkora része kiadatlan, illetve mennyiben könnyíti meg a kiadás a közölt források tanulmányozását. Az 1249–1543 közötti ötvenhárom tétel aránytalanul oszlik meg az évszázadok között: az említéseket és tartalmi átírásokat mind külön tételnek véve a 13. századra három (1–3. sz.), a 14. századra tizenöt (4–18. sz.), míg a „súlyponti” 15. századra már harminc (19–48. sz.), a 16. századra pedig további öt (49–50., illetve I–III. sz.) darab jut. Az 1401 előtti, azaz 13–14. századi kiadványok elsöprő többsége ugyan tartalmi kivonatban, regesztában már közölt tételnek számít, de teljes szöveggel ezek közül is mindössze négy volt kiadva. A 15–16. századi harmincöt tétel esetében az arányok fordítottak, kilenc tételről közöltek eddig regesztát (Kertész a pozsonyi városi levéltári regesztagyűjtemény, a Vladimír Horváth és munkatársai által összeállított szlovák *Inventár* első köteteinek regesztáit nem tüntette fel az apparátusban), míg az anyag majdnem fele, tizenöt tétel kiadott, ez a 15. század második feléből való

részt fedí le. A kiadások többsége azonban régi, elavult vagy nehezen hozzáférhető, így modern szempontok szerinti újraközlésük indokolt volt. Egészen eddig összesen 34 tétel teljes szövege volt közöletlen – a közreadó összességében tehát fontos alapkutatást végzett.

A fehérvári oklevélkorpusz rendkívül töredékes voltát érzékelteti, hogy a feltárt 53 dokumentum közül csak 28 eredeti kiadvány, a többi másolatból, átírásból, tartalmi átírásból vagy csupán említésből ismert (például a város saját pereinek képviselőjére kiadott ügyvédvalló levelei, különféle bírói intézkedések vagy ítéletlevelek szövegében). A városi hatóság írásbeli rögzítést is igénylő feladatkörei közül más településekhez hasonlóan jelentős az ingatlanforgalmi ügyek (adásvétel, telekfelosztás, zálog stb.) részesevé, illetve egyes fontos városokkal (Sopronnal és Pozsonnyal) jellemzően adósságuügyekben folytatott levelezés. Ezek mellé néhány, mai fogalmaink szerint polgári peres ügyben kiállított intézkedést tartalmazó oklevél, illetve ítéletlevél társul. A városi tanács által hozott szabályrendeleteket egy 1394. évi húsárusítási (18. sz.) és egy 1485. évi borszállítási és -kiméresi statútum (46. sz.) képviseli, amelyek másolatban, illetve későbbi átírásokban maradtak fenn; az előbbit ráadásul a már teljességgel elveszett városkönyvből maguk másolták ki 1433-ban a tárnokmester kérésére. A latin nyelvű kiadványok sorából egyetlen német nyelvű darab lóg ki, de ez a 16. számú, 1381. március 20-án kelt oklevél valójában Buda, Visegrád, Fehérvár, Sopron, Kassa, Trencsén, Zágráb, Nagyszombat és Pozsony város közös kiadványa arról, hogy a városok a Hedvig magyar hercegnő és Vilmos osztrák herceg házassági szerződésében rájuk vonatkozó kötelezettségeket hűségesen megtartják, és valójában a 15. számú, egyező tartalmú latin nyelvű oklevél párja – ekként el is tér a városi oklevéladás szokványos eseteitől.

Kertész a feltárt anyagot mintaszerű alapossggal és gondossággal közli, a bevezető rész végén pontosan rögzítve az átírási és kiadási elveket (50–53.). Korábbi kiadványával (A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526. Bp. 2015.) egyező módon a paleográfiai jegyzetek itt is arab számokak, és a szövegtest után vannak elhelyezve. A tartalmi jegyzetek lapaljiak és az ábécé kisbetűivel vannak jelölve, az egész oklevéltári részben folyamatosan, tehát nem tételenként újrakezdődően. Ez nem szokványos, bár megszokható formai megoldás; a jegyzetfajták elkülönítése így is megvalósul. A paleográfiai jegyzetek egymás alá, külön-külön sorba tördelt szedése azonban néhol zavaróan szellős oldalképet eredményez. A szövegközléshez fejregeszták, illetve a tételek fizikai és fennmaradási formáit leíró precíz apparátus társul, amely a nem eredetiben fennmaradt daraboknál a szöveghagyományozódás ismertetésévé bővül. Mindez növeli a munka megbízhatóságát. Igaz, a szigorú kritikus akadhat apróbb tartalmi következetlenségekre. Például az említett 1394. évi húsárusítási statútum városkönyvi eredetéről Kertész csak a bevezetőben emlékezik meg (23.), de a vonatkozó, 18. számú tétel fejregesztájában és apparátusában erre nem utal, csak a város 1433. évi átíró oklevelének regesztájában (21. sz., 84.). Fehérvár 1445. szeptember 17-ei, a Pozsony–Komárom–Tata–Fehérvár kereskedelmi útvonal szabad használatáról szóló tanúsítványánál (27. sz.) hasznos lett volna jegyzetben (vagy a bevezetőben, ahol erről szó esik, 28.) utalni arra, hogy ugyanerről néhány nappal később, szeptember 23-án Komárom város is adott ki oklevelet nagyrészt egyező szöveggel, amelyet ráadásul ugyanott, az ELTE Egyetemi Levéltár Középkori és kora újkori oklevélgyűjteményében őriznek (fényképeinek jelzete: DF 250468.). Az erősen hiányos és csupán újkori egyszerű másolatból ismert 15. század végi szőlő-adásvételi oklevél (48. sz.) esetében Kertész a bevezetőben megjegyzi, hogy a Mézesmál szőlő Zemplén megyébe esik (25.; ugyanez a névmutatóban is szerepel), ám hivatkozást azonosításához – amely nyilván a Tokaj és Tarcal határában elterülő szőlőhegyre vonatkozik – nem fűz. Bár a székesfehérvári polgárok országos kereskedelmi kapcsolatrendszerében a hegyaljai szőlőbirtoklás nem zárható ki, a nagy távolság, a kontextus hiánya, más dunántúli szőlőtermő vidékek, illetve magának a helynévnek az újkori átírás voltából fakadó bizonytalansága (Mézesmál mellett Meszesmál is elképzelhető) miatt a megfeleltetésben nagyobb óvatosság volna szükséges. Az újkori másolat a pecsét rajzát is tartalmazza, ennek alapján a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött oklevél egyértelműen Székesfehérvár kiadványaként azonosítható

(lásd 130. „ss” jelű jegyzet), ez elfogadható. (Magam az őrzőhely alapján és a pecsétrajzot hibásan azonosítva tévesen Gyulafehérvár város kiadványaként regisztráltam az igen töredékes intitulációjú, a város nevét nem tartalmazó oklevelet, lásd Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon 1301–1526. Bp. 2019. 331. 1. sz.).

A kötet többi része: a mutatók, a képmelléklet és a bevezető tanulmány egyaránt az oklevelek értelmezését, feldolgozását segítik. Az analitikus név- és tárgymutató csak a források adattartalmát tárja fel és azonosítja, jóllehet a hosszabb szövegekben a visszakereshetőség nehézkés, mivel a hivatkozás nem az oldalszámra, hanem a sorszámokra mutat. Külön hasznos a DL–DF-jelzetek konkordanciája. A képmelléklet az eredetiben fennmaradt kiadványok színes fényképeit tartalmazza (a 9. és 12. kép pecsétfotó, amely a borító behajtott fülein ismétlődik; a 11. kép részletfelvétel a 40. sz. oklevél relációs jegyzetéről).

A bevezető tanulmány (8–49.) főleg oklevéltani, tehát formai szempontok mentén ismerteti az anyagot. Kertész Kubinyi Andrásnak a fehérvári oklevéladásról és pecsétekről írott 1972-es tanulmányára alapozhatott, de a nagyobb forrásbázis birtokában egyes részleteket tisztázni tudott és több kérdést is újragondolt. Egyes hivataltörténeti kérdésekre (bíró- és tanácsválasztás, heti ülésnapok stb.) ugyan nem tér ki – ez egy majdani feldolgozás feladata.

A tanulmány elején röviden a városi szervezet 12–13. századi kezdeteiről és a helyi írásbeliség kereteinek kialakulásáról olvashatunk, majd részletes leírást kapunk az irattípusokról, illetve a források külső és belső ismertetőjegyeiről. Ezáltal a városi hatóság feladatköreire, az írásban rögzített ügýtípusokra is ráláthatunk. Így kellő bizonyítást nyer az az okkal sejthető tény, hogy a középkori Fehérvár városigazgatása, illetve írásbelisége egy jottányit sem tért el a Magyar Királyság más városainak írásbeliségétől, legyen elég itt csak a városkönyvek meglétére (23.), a jegyzők és – az eltérő írásképi eredeti iratok alapján – különböző írnokok alkalmazására (49.), a például Buda városához hasonlóan előforduló relációs jegyzetekre (31–32.) vagy a 14. századtól a többes pecséthasználatra (34–38.) utalni. Kertész tanulmányának egyik erénye a három középkori városi pecsét (a legelső és folyamatosan használt feliratos nagy-, a 14. század derekán használatba vett középpecsét, és a főleg pátens és záró helyzetben alkalmazott kis- vagy gyűrűspecsét) használatának bemutatása. Itt csak a pecsétszín elemzését hiányolom, pedig a feltárt anyag szerint Fehérvár a 14. század folyamán a már rangosabb zöld viasz használatára szerzett jogot – az 1381. évi hitlevélen lévő nagypecsét színe Kertész állításával (35.) ellentétben nem fekete, hanem sötétzöld; a 15. században a kispecsét egy 1443. évi (24. sz.) és talán rendhagyó módon a nagypecsét két, 1471. és 1478. évi (38., 40. sz.) természetes színű lenyomatát leszámítva az összes pecsétlenyomat zöld viaszú. Perdöntő lehetne a 12. számú, Szepeshelyen őrzött oklevél helyszíni kézbevétele. E kérdés is mutatja, hogy Kertész Balázs munkája a 13–16. századi Székesfehérvár történetének vizsgálatán túl a magyarországi városi írásbeliség, illetve a középkori magyarországi társadalomtörténet számára is további kutatásokra kínálja magát.

Lakatos Bálint

EGY ELFELEDETT MAGYAR KIRÁLYI DINASZTIA: A SZAPOLYAIK

Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2020. 382 oldal

A 2026. évi Mohács-évforduló szerencsés módon ráirányítja történelemtudományunk figyelmét néhány olyan témakörre, amelyet látszólag jól ismerünk, ám korántsem annyira, amennyire azt a fennmaradt forrásanyag lehetővé tenné. Ezek közé tartozik a Szapolyaiak magyar

királysága, amelyet már csak a korszak 45 éves hossza miatt sem volna szabad elhanyagolni, de azért sem, mert ebben a közel fél évszázadban alapvető változások zajlottak le, amelyek hosszú távon meghatározták a Magyar Királyság történelmét. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2020-ban egy tanulmánykötet kiadásával irányította a témára a figyelmet, amelyet az értékes írásokon felül hely- és személynévmutató, valamint a Szapolyaiak leszármazási táblája és térképek tesznek még igényesebbé.

Jelen kötet nem vállalkozott arra, hogy azonnal pótolja a Szapolyai-kor kutatásának hiányosságait, többek között I. János mai napig el nem készült életrajzát. A munka egyrészt a Szapolyai-ház, másrészt a Szapolyai-államot, harmadrészt a Szapolyai-korszakot sok szempontból megvilágító tanulmányokból áll, amelyek részben összefoglalják eddigi tudásunkat, részben eddig nem közölt új kutatási eredményekkel bővítik ismereteinket. E könyv a Mohács utáni magyar politikátörténet számára megkerülhetetlen munka lesz, de további (alap)kutatások szükségesek ahhoz, hogy elmondhassuk: törlesztettük a 16. századi történelmünket illető nagy adósságunkat.

A Szapolyai-ház a középkor és az újkor határán futotta be pályáját, ezért a dinasztia történelmének feldolgozása elképzelhetetlen anélkül, hogy ne vizsgálják a mohácsi csatát megelőző felemelkedésüket. Szerencsére a magyar medievisztika az elmúlt évtizedekben, Kubinyi András és tanítványai révén, többek között a 2014. évi Dózsa-évforduló kínálta kutatási és publikálási lehetőségeket kihasználva már megkezdte a Szapolyai-család késő középkori történelmének feltárását. Jelen kötetben talán már az is elegendő lett volna, ha az elmúlt évtizedek eredményeit összegzik, beágyazva a Jagelló-korra vonatkozó gyarapodó és a korábbi feldolgozások által nyújtott képet jelentős mértékben átrajzoló ismereteinkbe, de a két tanulmányt jegyző Neumann Tibor, valamint az egy-egy tanulmányt író Kenyeres István és C. Tóth Norbert ennél is tovább ment, amikor új, eddig nem publikált eredményeket közöltek. Neumann Tibor első tanulmánya (*Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig*) a családtörténet középkori szakaszának precíz, mindenre kiterjedő összefoglalása a nehezen adatolható kezdetektől kezdve Szapolyai Imre és István karriertörténetén keresztül Szapolyai János Mohács előtti katonai és kormányzati szerepvállalásáig. Ennek során a szerző több helyen fejtett ki az eddigi kutatástól eltérő hipotézist (például a Szapolyaiak részvétele az 1471. évi összeesküvésben, Szapolyai János születési ideje és helye), levéltári kutatásai során pedig még arra is talált adatokat, hogy milyen ragadványneveken szólították Istvánt, illetve fiát, Jánost. Neumann második tanulmánya a család Mohács előtti reprezentációjával, cím- és címerhasználatával foglalkozik, abból a kérdésből kiindulva, hogy I. Zsigmond lengyel király számára vajon rangon aluli házasságnak számított-e a Szapolyai Borbálával 1512-ben kötött frigy. Az írás legérdekesebb eredményei a grófi címerhasználatához kapcsolódó megállapítások (például, hogy hogyan társították azt az unikornisos címerhez), és ugyancsak tanulságos áttekinteni a kevés késő középkori magyarországi grófi család címerhasználatának hasonlóságait is. Kenyeres István a Szapolyaiak középkori birtokszerzéseit, rezidenciáikat, birtokigazgatásukat és az északkelet-magyarországi birtokok gazdasági mérlegét mutatja be. A szerző egy általa 1549-re keltezett birtokjegyzéket is feldolgozott, amely segítséget jelent a Szapolyaiak mára elveszett levéltárának, illetve birtokszerzési módszereinek rekonstrukciójában. A Tokaj környéki birtokállomány bevételeinek és kiadásainak elemzése jóval pozitívabb általános kép megalkotására ad lehetőséget a késő középkori magyarországi nagybirtokok jövedelmezőségével kapcsolatban, mint azt a korábbi szakirodalom vélelmezte. Szapolyai János vajda törökellenes harcait C. Tóth Norbert foglalja össze. A szerző a szakirodalom – részben saját kutatásai – összefoglalását kibővítette az 1515. évi zarnói ostrom forrásanyagának feldolgozásával. Teljességre így sem törekedett, az 1512–1513. évi katonai események ismertetését külön tanulmány feladatává tette.

A kötet egyik szerkesztője, Fodor Pál és Oborni Teréz közös tanulmánya (*Két nagybatalom között – a Szapolyaiak magyar királysága*) tulajdonképp nem részletes, mindenre kiterjedő kormányzattörténeti munka – ezt az alap kutatások hiánya egyelőre még nem tenné lehetővé –, hanem a Keleti Magyar Királyság közjogi státuszának bemutatása három oldalról: Isztambul, Bécs és Erdély szemszögéből. A pusztán szintézisen túl több, alig ismert jelenséget is hangsúlyoznak a szerzők, felhívják a figyelmet például arra, hogy a keleti országrészt az 1540-es években jóval nagyobb veszély fenyegette az Oszmán Birodalom részéről, mint azt korábban gondolhattuk. A területet meghódított szandzsákoknak tekintették, küszöbön állt a Szapolyai-dinasztia letétele, Erdély elnyelésének folyamatát csak Bécs elfoglalásának elmaradása és Ferdinánd király átmeneti sikerei akadályozták meg. Emellett a szerzők felhívják a figyelmet Jagelló Izabella komolyabb kormányzati szerepére az 1540-es és 1550-es években, ennek demonstrálására igen gyakran (de nem mindig) királyné helyett királynői címmel szerepel a tanulmány vonatkozó részében. Meg kell azonban jegyezni, hogy szerencsésebb lett volna, ha a címhasználatot (amely lényegében társuralkodói státuszba emeli Izabellát) kicsit bővebben megindokolják.

A kötet másik gondozója, Varga Szabolcs a szerkesztői munkán kívül három tanulmányt is jegyez. Közülük az első Petrovics Péter életrajza. A királyi rokonsághoz tartozó, a korszak nagy összefoglaló műveiben rendre megemlített, mégis az ismeretlenség homályába vesző Petrovics életútjának részletesebb ismertetése szintén régóta esedékes volt, öröndetes, hogy végre megvalósult. Ezt követően I. János diplomáciai törekvéseinek rövid összegzését olvashatjuk Kasza Péter tollából.

A következő hat tanulmányban az olvasók megismerkedhetnek a Szapolyai-országrész városaival, hadügyeivel, hitéletével és irodalmával. A városokkal H. Németh István és Gálfi Emőke tanulmányai foglalkoznak. Meg kell állapítanunk, hogy a két tanulmány közül egyik sem teljesen azt adja, amit a cím ígér: míg H. Németh István *A Szapolyaiak várospolitikája* című írásában túlnyomó részben a szerző szűkebb szakterületének számító felső-magyarországi városokkal folytatott levelezést, adópolitikát és az állami felügyelet természetét elemzi, és csupán a polgárok gazdasági lehetőségeit tárgyaló fejezetben helyezi át vizsgálatai színterét Budára, addig a magyarországi városhálózat más tagjai csak említés szintjén kerülnek elő a városhálózat hierarchiájának ismertetésekor (és a 191. oldalon található térképen). A szerző megállapítja azt is, hogy csak óvatosan lehet I. János esetében királyi várospolitikáról beszélni, ám a Budáról írottak fényében nem tűnik ilyen rossznak a helyzet: az eleve szűk mozgástérrel bíró uralkodó nagy gondot fordított arra, hogy a pesti magyar polgárság kiváltságolásával mielőbb talpra tudjon állni a német polgárait elvesztő főváros.

Gálfi Emőke I. János és az erdélyi városok kapcsolatának feltárását ígéri, de ennél többet kap az olvasó, mert a szász városokhoz és Kolozsvárhoz fűződő viszony ismertetése után Budával is foglalkozik annak érdekében, hogy meg lehessen érteni a keleti országrész későbbi fővárosának, Gyulafehérvárnak a helyzetét. A szerző megemlíti, hogy az egyházi javak szekularizálásának terve, amely Erdélyben 1556 után valósult meg, még I. János idejére vezethető vissza. Ez a gondolatmenet bővebb kifejtést érdemelt volna, különösen annak fényében, hogy János elődei ugyancsak gyakran gyarapították jövedelmeiket úgy, hogy hosszabb-rövidebb időre királyi kezelésbe vettek betöltetlen egyházi javadalmakhoz tartozó birtokokat és jövedelmeket.

B. Szabó János tanulmánya két részletben mutatja be a Szapolyaiak haderejét: először I. Jánosét (kitérve arra a korszakra is, amikor csupán földesúrként, illetve vajdaként vezethetett hadat), majd özvegyéét és fiáét. A második rész, ahol a szerző egymás után ismerteti az 1541 és 1572 közötti erdélyi hadsereg részeit, letisztultabb, míg az I. János hadseregéről szóló leírásnál – a fontos és részben új adatok előkerülése ellenére – a címválasztás nem mindig sikerült

jól. A *Spanyolok Debrecenben* című fejezetnek például találhatóbb lett volna a *Habsburg segélyhadak* címzet adni, hiszen az említett spanyolokról mindössze három mondat szól. A 213. oldalon szerepel egy elgépelés János király rokonsági viszonyait illetően, a 236. oldalon pedig János Zsigmondot fejedelemnek nevezi, holott 1563-ban még a választott királyi címet viselte. E hibákat gondosabb lektori munkával ki lehetett volna szűrni.

Csepregi Zoltánnak a Szapolyai országrész reformációját és egyházi irodalmát bemutató írása néhány kisebb esettanulmányból áll (Bebek Imre prépost esküvője, segesvári hitvita, brassói reformáció, marosvásárhelyi hitvallás), amelyek a szerző korábbi munkásságából már ismerősek lehetnek. Nem véletlenül ezeket a momentumokat emelte ki, ugyanis az első három eseménynél megfigyelhető a Szapolyai-család egyik tagjának személyes beavatkozása, a negyedik létrejöttéhez pedig többek között az uralkodóház támasza, Petrovics Péter protestánsbarát tevékenysége készítette elő a talajt.

Ács Pál a Szapolyai családhoz közvetlenül kötődő magyar nyelvű irodalmi alkotásokat mutatja be tanulmányában, elsősorban azt, hogyan értékelték a Szapolyaiakat a nemzeti királyság híveinek számító írók, és hogyan interpretálták a dinasztia lengyel kapcsolatait. Rövid ismertetőt kapunk a magyar nyelven is alkotó renegát Murád dragomán kísérletéről, amelyben protestáns érvrendszert felhasználva bátorít az iszlám hit felvételére. Kasza Péter a Szapolyai-udvarhoz kötődő, latinul alkotó szerzők bemutatásával hívja fel a figyelmet arra, hogy a Báthory-kori erdélyi kulturális virágzást ez a korszak alapozta meg.

Varga Szabolcs második írása I. János udvarának reprezentációjáról szól. Jól illeszkedik a kötet művelődéstörténeti „blokkjába”, ugyanis foglalkozik a király személyes műveltségével, mecénási tevékenységével és építkezéseivel, olyan témákkal, amelyeket eddig alig ismertünk. Arról is külön fejezetben ír, hogy milyen király szeretett volna lenni János, ha uralkodása nem sodródik kényszerpályára. Végül azért is szerencsés e tanulmány elhelyezkedése, mert a dinasztia hagyatékával és emlékezetével foglalkozó írások előtt apa és fiú, a király és a fejedelem temetésével is foglalkozik, amelyek szintén alkalmat adtak a reprezentációra.

A két utolsó tanulmány témája a Szapolyaiak hagyatéka. Bubryák Orsolya a forrásokban megjelenő tárgyi emlékeknek, különösen János Zsigmond aranykeresztjének szentelte írását, kitérve arra, hogy a műtárgy forrásokban olvasható történetével kapcsolatban mi az, ami elfogadható, és mi az, ami megalapozatlannak tűnik. Fontos megjegyezni, hogy a legtöbb bemutatott kincsről már csak az írásos források adnak hírt, míg a Szapolyaiakhoz kötött valóban fennmaradt tárgyak provenienciája bizonytalan hitelességű. Varga Szabolcs kötetzáró írása azzal foglalkozik, hogy milyen kép maradt fenn a családról az elmúlt századokban. A szerzőnek szükségképp válogatnia kellett a bemutatott szerzők között, mindenestre sikerült néhány meglepő, de fontos állítást megfogalmaznia, például azzal kapcsolatban, hogy – szemben a Hunyadiakkal – a nemzeti érzésektől fűtött reformkor, a dualizmus és a Horthy-kor sem kedvezett e nemzeti dinasztia megítélésének.

Végül ismét hangsúlyozni kell, hogy ezzel a kötettel még korántsem merítették ki a Szapolyai-kor kutatásával kapcsolatos lehetőségeket, a szerzők számos témát (például I. János udvartartása, országrészének igazgatása) nem vagy csak meglepően rövid terjedelemben tárgyalnak. Sokatmondó e tekintetben, hogy a Mohács utáni időszakokkal foglalkozó tanulmányok apparátusában a nyomtatott forráskiadások és a szakirodalom erős túlsúlyban vannak a kiadatlan levéltári forrásokhoz képest. Ez annak fényében érthető, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, 1526–1571 közt keletkezett iratanyag digitális publikálása csupán 2018-ban kezdődött el, és még nem fejeződött be. Bízhatunk abban, hogy a világhálón elérhető forrásanyag folyamatos bővülésével a jövőbeli tanulmányok hivatkozásaiiban egyre több kiadatlan forrás fog feltűnni.

Csermelyi József

DIE BISCHÖFE DER DONAUMONARCHIE 1804 BIS 1918

Ein amtsbiographisches Lexikon Band I. Die röm.-kath.

Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn

Hrsg. Rupert Klieber unter Mitarbeit von Péter Tusor

Duncker–Humblot, Berlin 2020. 661 oldal

A bécsi egyetemen egyháztörténelmet oktató Rupert Klieber vezetésével folytatott nagyszabású projekt első – magyar vonatkozású – eredménye a Dunai monarchia püspökei című kézikönyv most megjelent kötete. A vállalkozás kezdetben csupán az 1816-ban Bécsben alapított és 1918-ig működő felsőfokú központi papnevelőintézet, az Augustineum növendékei életrajzi lexikonjának elkészítését tűzte ki célul, ám a projekt idővel mind kronológiailag, mind tartalmilag kilépett az eredeti keretek közül. Végül a római Collegio Teutonico del Campo Santo egykori rektora, Erwin Gatz nevéhez köthető hatalmas német életrajzi lexikon köteteinek mintájára a kutatást az 1804–1918 közötti formájában működő Habsburg Monarchia egészére kiterjesztették. A vállalkozás kibővítésekor kialakított koncepció mindazonáltal jelentős mértékben eltér az inspirációként szolgáló német biográfiai lexikon modelljétől. A legjelentősebb – címben is jelzett – különbség, hogy a cél immár nem egy szokványos, a szócikkeket alfabetikus rendben tartalmazó életrajzi adattár elkészítése lett, hanem egy „hivatali-életút lexikon”: azaz az egyes személyek életpályáját egyházmegyéenként kronologikus rendben, mintegy egyházmegye-történeti keretbe illesztve tárgyaló kézikönyv összeállítása. Jóllehet, a koncepcionális újításnak elsősorban a kötet szerkezetét, illetve a szócikkek belső felépítését kellett volna csupán érintenie, ez sajnálatos módon a feldolgozott egyházi személyek körének szűkítésével is együtt járt. A Gatz-féle lexikonoktól eltérően nem csupán a segédpüspökök maradtak ki, hanem a káptalani helynökök is. Pedig a 19. században gyakran egészen hosszúra nyúló széküresedések idején ők kormányozták az egyházmegyéket, így egyházi pályájuknak és hivatali működésüknek ismertetése egy intézménytörténeti megközelítésű kézikönyvben különösen indokolt lett volna. Főképp, mivel a kötetbe ugyanakkor bekerültek kinevezett, de széküket a történelmi helyzet változása miatt elfoglalni nem tudó püspökök is, mint például Horváth Mihály.

A Magyar Királyság esztergomi, kalocsai és egeri római katolikus érseki tartományainak püspökeit, valamint a pannonhalmi nullius apátság főapátjait bemutató kötet egy négy kötetesre tervezett munka első darabja. A további kötetek a tudatosan választott politikátörténeti időhatárokon belül, nagyobb földrajzi régiókba sorolva tervezik az összetett birodalom egyháztartományainak püspökeit bemutatni. A második kötet a déli (olasz, horvát) régió, a harmadik a nyugati és északi (osztrák, cseh, lengyel) területek római katolikus egyháztartományait követik, míg az utolsó kötetbe a jelentősebb ortodox és görögkatolikus egyháztartományok kerülnek. Kétségtelenül nem egyszerű egy földrajzilag ilyen összetett és jelentős időtávot átfogó egyháztörténeti kutatás esetében olyan rendezőelvet találni, amely egységes, világos és ugyanakkor a történelmi változások dinamikáját is jól tükrözi. A négy kötet koncepciója, és így az itt tárgyalt – Magyar Királyságra vonatkozó első – kötet makroszerkezete mindazonáltal több kérdést is felvet.

A szerkesztő-projektvezető a kötetek elrendezését Cölestin Wolfsgruber 1900-as állapotokat rögzítő térképének (Kirchenkarte von Österreich–Ungarn) beosztására építette. A neves osztrák bencés egyháztörténész jól követhető, római és arab számokat kombináló számozást vezetett be a korabeli monarchia egyes egyháztartományaira és egyházmegyéire, ami lehetővé teszi, hogy egy többször áthelyezett püspök esetében megfelelő és egyszerű utalási rendszert lehessen alkalmazni az állomáshelyek jelölésére. Hátránya viszont, hogy egy adott állapotot rögzít és így a vizsgált korszakon belüli egyházszerkezeti változásokat nem teszi nyomon követhetővé.

Ez annak ellenére problematikus, hogy egyházszerkezeti szempontból az 1804–1918 közötti hosszú évszázad viszonylag „békésnek” tekinthető: az új egyházmegyék és egyháztartományok felállításának 18. század végi, 19. század eleji hulláma eddigre már jórészt lezárult. Az 1900-as állapotokból kiinduló statikus szerkezet miatt viszont csupán az egyháztartományok rövid történeti vázlatából derül ki, hogy a Zágrábi római katolikus, illetve a Gyulafehérvár-Fogarasi görögkatolikus egyháztartományok 1853. évi létrehozásáig az alájuk sorolt egyházmegyék az Esztergomi, illetve Kalocsa-Bácsi érseki tartomány szuffragán püspökségei voltak. Meglehet, valamennyi görög rítusú egyházmegye a negyedik kötetben kap majd helyet, ugyancsak kérdéses, vajon a vizsgált korszak jelentős részében vagy egészében a latin rítusú egyháztartományokba tartozó görögkatolikus egyházmegyék (például az 1816-ban alapított Eperjesi, vagy éppen az 1912-ben felállított Hajdúdorogi) – amelyek nem sorolhatók semelyik, a korszakban felállított görögkatolikus metropoliához – hova kerülnek a vállalkozásban? Nyilván lehet azzal érvelni, hogy a kézikönyv elsősorban a püspökök életpályáját kívánja bemutatni, mégis az egyháztartományok szerinti rendező elv miatt nem lesz egyszerű dolga az olvasónak, ha egy-egy ilyen – a korszakban egyháztartományt váltó vagy latin egyháztartományba tartozó keleti rítusú – egyházmegye püspökét kívánja megtalálni.

A kötetten erősen érzékelhető, hogy a nagyszabású vállalkozás megvalósítása során a kutatásvezető a nemzeti érzékenységeket is törekedett figyelembe venni. Ennek – a papságnak a 19. századi nemzeti ébredésekben játszott szerepe miatt nyilvánvalóan meg nem kerülhető – kihívásnak Rupert Klieber oly módon kívánt megfelelni, hogy a korabeli Magyar Királyság két leginkább meghatározó római katolikus etnikai közösségének megfelelően két kutatócsoportot állított fel: egy magyart, Tusor Péter vezetésével és egy szlovákokat, Emília Hrabovec irányítása alatt. Az egyes egyházmegyék és püspökök történetének megírását pedig döntően a mai országhatárokra tekintettel osztotta ki: a felvidéki egyházmegyék történeti vázlatát, illetve a felvidéki egyházmegyékben életútjukat befejező püspököket bemutató szócikkeket szlovák szerzők kapták, a többi fejezet magyar szerzőnek jutott. (Kizárólag a pályafutását a Magyar Királyságon kívül kezdő három püspök egyikének, Pyrker egri érseknek az életrajzát készítette osztrák szerző.)

Ugyancsak a nemzeti érzékenységek és ellentétek feloldását célozta a személy és helynevek írásmódjának egységes rendszerezése. A keresztnevet mind német változatban szerepelnek (a kötet végén konkordancia jelzi a nemzeti nyelvi változatokat), a családneveknél a szócikk szerzője, illetve a nemzeti kutatócsoport vezetője döntött az elsődlegesen használt formáról, de a névvariánsokat is feltüntették. A helyneveket illetően ugyancsak két szempont érvényesült: a püspöki székek és fővárosok egységesen a korabeli német alakot, illetve amennyiben ilyen nincsen, az egykorú hivatalos formát követik. Kisebb települések nevéénél szintén a német alakot használták, első említésnél azonban szerepel a mai elnevezésük és – amennyiben ettől eltér – a magyar változat is.

Míg a személy- és helynevek írásmódjában kidolgozott kompromisszumos rendszer elfogadható – bár a magyar olvasó számára néha nehézkes –, a szerkesztői kiegyensúlyozó szándék kevésbé sikeres az egyházmegyétörténeti vázlatok, illetve az életrajzi szócikkek esetében, ahol adott esetben már jelenlegi történeti ismereteink meghamisítását súroló állítások is megmaradtak. Ilyen például a Nyitrai és Besztercebányai egyházmegyék történetének áttekintésekor a Nagymorva Birodalom egyházszerkezetével való kontinuitás hangsúlyozása (61., 110.), vagy ugyancsak a Besztercebányai egyházmegye történetét bemutató fejezetben az az – önálló egyházmegye szlovák jellegét kidomborítani szándékozó – tévedés, miszerint az első püspök, Berchtold Ferenc vezetése volna be a korábbi esztergomi rítus helyett a római liturgiát, holott arra már Pázmány Péter alatt sor került az egész királyságban. (61.) A püspökéletrajzok esetében sem igazán az a zavaró, hogy a szlovák szerzők ismételten kiemelik az adott személy szlovák identitását, vagy éppen szlovák nemzeti mozgalmat támogató tevékenységét. Sokkal inkább az, hogy olykor még két szlovák szerző állítása között is ellentmondásokra akadhatunk. A korszak utolsó besztercebányai

püspökét, Radnai Farkast illetően Bernard Jozef Meliš OP például azt állítja, hogy nem is tudott szlovákul (64.), ezzel szemben az püspök életrajzát összeállító Gabriel Brendza olyan forrást idéz, miszerint Radnai „tökéletesen bírta a többségi szlovák nyelvet”. (81.)

A 19. századi egyháztörténelmet és püspöki életpályákat illető, nemzeti alapon vitázó interpretációk kiegyensúlyozásának szándéka egy egészen szokatlan és vitatható megoldást is eredményezett a kötetben. Klieber azzal az indokkal, hogy kutatásvezetőként a beérkezett szövegek nyelvi és szemléletbeli kiegyensúlyozottsága érdekében minden írásba bele kellett nyúlnia, és mintegy azért, mert így magát tekinti felelősnek a szövegek végső változatáért, valamennyi szócikk szerzője mellett társszerzőként feltüntette a saját nevét. Ez a felelősségteljes (fő)szerkesztői munkát „általános szerzői” tevékenységként felfogó eljárás mód meglehetősen furcsa és sérelmes az egyes szerzőkre nézve. Ráadásul az sem világos, miért szerepel a szerkesztő az életrajzi szócikkek után második, ellenben az egyházmegyétörténeti vázlatok esetében első szerzőként.

A röviden vázolt kritikus pontokkal együtt a Magyar Királyság római katolikus egyháztartományainak hivatali életrajzait tartalmazó kötet hasznos kézikönyvként szolgálhatja a 19. századi (egyház)történeti kutatásokat. A kötet élén Adriányi Gábornak a korszak egyháztörténetének magyar sajátosságait összegző tanulmánya áll, ami a magyar egyházszervezetet és annak történetét kevésbé ismerő – külföldi – olvasó számára is megfelelő kontextust kínál az egyes életutak értő olvasásához. Hasonló szerepet játszanak az egységes szerkezetben készült egyházmegye-történeti vázlatok is, amelyekből az egyházszervezeti egység létrejöttén, kiterjedésén és intézményein kívül az egyes egyházmegyék 1804 és 1918 közötti történetének főbb vonásai, illetve olykor egyes egyházmegyék 1918 utáni történetének alakulása is megismerhető. Az informatív statisztikai adatokhoz minden esetben tartozik egy rövid elemzés, amely segíti az adott egyházmegye sajátosságainak megismerését.

A főpásztorokról szóló pályaképek bővebbek egy szokványos életrajzi lexikon szócikkeinél, mivel külön figyelmet szentelnek annak is, miként használták fel a püspökök javadalmaikat, mennyire hatékonyan irányították gazdasági ügyeiket vagy éppen milyen szellemi-lelki programot képviseltek főpásztori szolgálatuk során. A püspöklexikon esetében kissé erőltetettnek tűnő szerkesztői szándék, hogy a „maszkulin” katolikus egyházi hierarchia világában politikailag korrekt módon a női dimenziót is megjelenítse, szerencsére nem hat zavaróan: leginkább a főpapok leánynevelés terén játszott szerepében, olykor egy-egy személy életére jelentősebb hatást gyakorló női rokon említésében jelentkeznek.

A két hasámban szedett püspökéletrajzok között rendszeresen találkozunk körülbelül féldolgos szövegekkel, amelyek nemcsak egy-egy jelentősebb főpásztor életútjának értékelő összefoglalását kínálják, hanem tágabb összefüggésekre vagy tipikus jelenségekre is felhívják a figyelmet. Olvashatunk például a főpásztorok vitatott öröklési gyakorlatáról (31.) a különleges pápahűséget tanúsító, ultramontán vagy „római” (37., 125., 163.), illetve udvarhű (476.) és udvari kancellárián keresztül karrierjüket építő (96.), kitűnően gazdálkodó (44.) vagy ellenkezőleg: egyházmegyéjüket csődbe juttató (243.), janzenista szellemiségű (144.), koadjutor funkcióból a megyés főpásztori székbe lépő (405.) vagy éppen a nőnevelésben kiemelkedő szerepet játszó (176.) püspökökről.

Az életrajzokat jó minőségű fotó- és térképreprodukciók gazdagítják. Alapvető tájékozódásra ezek a térképek is alkalmasak, de talán felhasználóbarátabb megoldás lett volna, ha ezen illusztrációkon kívül minden egyházmegye-történeti vázlatához illesztettek volna egy-egy testreszabott, jó felbontású fekete-fehér térképet. Egy ekkora vállalkozás keretei között bőven elvárható ilyen egyedi térképek elkészíttetése.

Nem jellemző, hogy az olvasó egyben végigolvasson egy kézikönyvet vagy lexikont. Az átlagfelhasználó így elsősorban a viszonylag terjedelmes, és legtöbbször alapkutatások eredményeit is felhasználó életrajzokat tudja hasznosítani. Ezek ugyan nem érnek fel egy-egy életrajzi

monográfiával, mégis gazdag információt kínálnak. Fő hátrányuk, hogy az elsődleges szakirodalomban való tájékozódásra csak korlátozottan alkalmasak: a magyar szerzők szinte kizárólag csak a magyar, a szlovákok pedig a szlovák historiográfiai előzményekre támaszkodnak, míg a közös pontot a német, esetleg latin nyelvű kiadványok jelentik.

Egy-egy konkrét főpapi életút megismerésén túl a kötet ugyanakkor átfogóbb elemzésekhez is kiindulópontot kínál: az életpályák, áthelyezések rendje például az egyházmegyéék (jövedelem szerinti) rangsorolását szemlélteti. Az életrajzok párhuzamos olvasása egyúttal a partikuláris nemzeti mozgalmak és az univerzális egyház képviselőinek összetett viszonyát is érzékelteti. A kötet végül arra is bőséges adattal szolgál, hogy mennyire helytelen a katolikus egyházat vagy akár a felsőklérust monolit egységnek kezelni: nemcsak az egyes püspökgenerációk között figyelhetők meg mentalitásbeli különbségek, hanem egy adott időpontban – például 1848-ban vagy 1870-ben – is sokféle állásponttal találkozunk a magyar püspöki karon belül.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az elsősorban a nemzetközi tudományos közösségnek szóló, a Dunai monarchia püspökeinek életpályáját bemutató lexikon jól használható, ám hibáktól nem mentes kézikönyv.

Fejérdy András

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK ELMÚLT 100 ÉVE

Nemzetiségpolitika és helyi közösségek

Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Bp. 312 oldal

20. századunk fontos metszete kapott új szakkönyvet: a német kultúrtudatú és/vagy államilag németté nyilvánított magyarországi lakosság kisebbségi helyzetének világa, ezen belül is különösen az „önszerveződés kereteinek megteremtése” a „befogadó nemzet” mindenkori közegellenállásában. (7.) A szerkesztők a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete és a Pécsi Tudományegyetem Német Alapítványi Tanszéke által 2018-ban tartott konferencia előadásait érelték tanulmánykötetté.

A kötet élén Eiler Ferencnek a hazai nemzetiségpolitikáról adott önálló áttekintése – mely hangsúlyozza: németiségünk maga volt az *örzött kisebbség* – jó előre segít egybelátni az egyes mélyfúrások fejezeteit. Minthogy az 1945 előtti helyzetet több szerző számottevő átfedéssel tárgyalja, olvasataik a korszakról összképigénnyel fellépő érdeklődők számára szinte egyetlen elbeszéléssé fésülhetők. Míg korábban egy modern nemzetállam – magyar kultúrhegemóniájú – társadalmába várták megérkezni (és engedték beérkezni) a nemzetiségeket, Trianonnal a közgondolkodás „a nemzet etnocentrikus felfogása” felé mozdult. A „kisebbség” terminusát az elcsatolt országrészek magyarjainak tartották fenn, hiszen a magyar traumaközösségben legjobban a magyarelles diszkriminációk erősíthették a világ felé sugározandó „áldozat-narratívát”. A két világháború közti Magyarországon a kulturális homogenitás programja szilárdult meg, a konklúziókból pedig kimaradt a revíziós követeléseknek a néprajzi választóvonalakhoz igazított mérséklése. (13. skk.)

Bár a békeszerződések korszelleme legalábbis előzékenységet diktált a kisebbségek iránt, és gazdag nemzetiségi csoportjogok nemzetközi védelmi rendszere jött létre, a gyakorlatban nagyhatalmi pártfogás nélkül a panaszjog papíron maradt. A Horthy-korszak magyar kormányai a nemzetiségpolitikát maguk is „szigorúan és konzekvensen belügynek tartották”. (30.) Németiségünk mégis minősített „kisebbségi” státust kapott, a kérdés csak az, hogy – egy kora-

beli fordulattal élve – vajon „okkal vagy politikából”? A kötetből kitűnik: kormányainkat nem elvi meggyőződés vezette, hanem a méltányos kisebbségpolitika „külföld előtt szimpatikusabb iránya” (Bleyer Jakab kifejezése) és „revízióképességet” növelő perspektívája. Ám ez legfeljebb pragmatikus gesztuspolitizálás volt a külpolitikai napállás és szélirány függvényében. Abszolút értékke a visszanyert belállami stabilitás vált. És a bejártott bűnbakképzések mentén mind az államvezetés, mind a többségi társadalom bizalmatlanul tekintett minden „kisebbségi törekvésre” (49.) – amiket már készen várt a „destruktív elemek” stigmafogalma. Láthatóan mélyen meghatározó maradt az exkluzivista magyar nemzetépítői tudat, ami a megfogalmazódó nemzetiségi igényeket olyan „felbátorítások, túlkövetelések” tüneteinek látta, melyek meghiúsítják az „egy egységes nemzetestté” olvadást. (99., 51.) Ezért a bethleni vezetés – a jogbiztosító deklarációk mögött – a kontrollstruktúrák maximumával igyekezett porázra kötni a nemzetiségi arcélú társadalmi aktivitásokat.

Holott ez árnyékharc volt: a Magyarországi Német Népművelési Egyesület (MNNE) az évtizedben semmilyen többleteltvárást nem támasztott, épp csak a törvényi jogosultságok teljesüléséhez kért „megértő közreműködést”. Válaszul sablonos háritások érkeztek, vagy a helyi értelmiség önfényező téveszméi a magyar nemzet „gavallériájáról”. (61.) A hatósági jogszolgáltatás pedig a legkisebb zokszót is hajlamos volt a „pángermán agitáció” gumifogalmába öltöztetni és bősz ellencelekvésbe fogni. Ezért – ahogy azt Spannenberger Norbert német forrásbázison kimutatja – a laza sejtekből felépülő egyesület „sorsa lokális konfliktusok tömkelege volt”. (135.) A vármegyei és települési közigazgatás „gáncsmunkáját” Marchut Réka ábrázolja részletesen – a saját nyelvén beszélni hagyott kort nemcsak *megértetve*, de *megéreztetve*. A forrástanúságok a *vis inertiae* nemesi vármegyei ellenállási hagyományát idézik, csak éppen rövidlátó szűkkeblűségtől fűtve. Ugyanakkor a központi rendelkezések alsó szintű kisiklataása „a magyar kormányok” elnéző, ráhagyó hajlandóságával is találkozott, ami továbblegitimálta a manipulációkat. Igaz, a jogok címzetti oldalán a megélhetésében nagyvárosi piacok felé gravitáló német lakosság – „deuschungar”-tudatával – maga is „közönnyel” viszonyult az iskolai tannyelv németesítési törekvései iránt. (62. skk.)

Egy túlnyomóan katolikus vallású német népesség sorsa politikai szereptudatú egyházának a magatartásától is függött, amit Grósz András vett szemügyre. (Tanulmányában a tűpontos és találó forráscitátumok remek lépőkövei a mérlegelni valóknak.) „Szelt egyházmegyei” okán a hazai katolikus egyházat a kormánypolitikára való rászorultság jellemezte. Az *egyetemes* vallás emberei sokszor érezték úgy, hogy óvakodniuk kell a „hazafiatlanság” vádjától; a helyi német nyelvi és kulturális törekvéseket „kenyeret” nem érdemlő „kövel dobálásnak” és nagyrészt a Bleyer Jakab nevével azonosított „idegen befolyás” következményének értékelték. (70. skk.) A főpapi szint igen fejlett politikai ítélőerőre és józan múltértelmezésre, valamint „a legnagyobb [politikai] tapintattal” történő ügykezelésre (112.) egyaránt szolgált példákat, ám egyképp a szervezett egyházi hitélet nyugalmát tartotta szem előtt. A gyakorlatcentrikus alsópapság gyakran „felvilágosító szavakkal” tenne „az asszimiláció fokozásáért” – miközben rivális világnézeti mozgalmak versenyelőnybe kerülését is észreveszi. (81.) És feljegyzésre érdemesek a kórusból kibeszélő plébánosok, akiknek a „szupranacionális” jelleg vagy a liturgianyelvi engedmények melletti kiállása a kor akusztikájára tekintettel „meghurcolásukhoz” vezetett. (29.) A népiskolai oktatást a Buda-környéki „német településeken” vizsgáló Somlai Péter Ferenc arra derített fényt igényes adatközpontú oknyomozásával, hogy a vegyes vagy kisebbségi egynyelvű iskolatípusokra áttámasztást mutató statisztikák mögött legfeljebb részleges megvalósulás rejtőzött.

Mindenesetre a kormányzati *húzd meg* évtizedében „a német identitást maga a közigazgatás is alakította [...] és erősítette, miközben épp ellene próbált fellépni”. (64.) Hiába jött aztán a 1930-as évek *ereszd meg*-je, mert jól érzékelhető volt, hogy a nagylelkűbb szabályozásokat „tétován” és félszíven hozták. Ez pedig csak adta a lovat az alkalmazás közegei alá, akik az új irány-

nyal pillanatig sem azonosultak és a kivitelezési módokban szabotáltak. A MNNE figyelmeztetése – „Utánunk vagy helyettünk csak a szélsőség jöhet” (102.) – profetikuskak bizonyult: a velük szemben elharapódzott hecc-incidensek és hatósági túlkapások a „Basch-csoport” aktivistáit konspirációra és – a németérvzésű lakosság szimpátiareakciójával kísért – szervezeti önállósodásra készítették. A falrafestett ördög megjelent a Volksbund képében – ennek természetrajza pedig elsörendűen Spannenberger Norbert összefoglalásában olvasható a kötetben.

Spannenberger és Vitári Zsolt hasznosítja leginkább a „német agrárnépesség” társadalmi rétegződésének (148.) sokirányú magyarázó erejét. Vitári különösen a németül (is) érző lakosságrész korszakban végbemenő politizálódását és fiatalságának emancipációs kísérletét segít a „szocializációs tradíció” alapján megérteni. (143.) A korszak végére kibontakozó német ifúsági kultúra intézményes felületei mind szociális, mind nemi esélyteremtési csatornákat jelentettek (vezetőségi rekrutáció, tanulmányutak, játszócsoportok, sváb bálók), viszont az egyre inkább birodalmi mintákat hajszoló mozgalom addig ismeretlen megosztottságot vitt az új nemzedékre. Hitler az egy (Volksbund-)kalap alá vett honi németekre háborús „tartalékseregként” tekintett, melyet a győzelem után (Nagy-)Németországba telepít át, azaz egy alternatív hadi kimenetel esetén az várta volna őket *jutalomképp*, ami a megtörtént történelemben *büntetésként* szakadt rájuk.

Ez először 1944–1945 fordulóján következett be, mikor az elölenyomuló Vörös Hadsereg kifejezetten német származású civileket szállított el újjáépítési kényszermunkára. A hazai eseteket Márkus Beáta tette historiográfiai tájékoztató és levéltári források mérlegére. A szovjetek büntetőakciója a vérség képletében gondolkodott, jóllehet a pontosítatlanul hagyott „német származás” értelmezése „deportálási régióként” változott. A Szövetségesek mindenütt lesújtottak a „tengelyhatalmi kisebbségekre”, közülük kivált a „népi német” diaszpórákat küszöbölték volna ki Közép-Európából lakosságcserével és vagyonfosztással. Otthonához ragaszkodó németességünk számára ekkortól teljesedik ki a *megjelöltség* húsbavágó élménye és az ezt hamar követő *párialét*.

A Magyarországról való állami kiűzéshez Bednárík János nyújt erős erkölcsi vetülettel bíró epizódokat. Előbb katolikus püspökök példáján szemlélteti, hogy az egyház mentesítési igyekezete „személyválogató” volt az „államhú németek” preferálásával; majd a kitelepítést *vis maior*ként vették tudomásul és az emberséges lebonyolítás mellett az új „telepesek” felekezeti másfélesége ellen léptek volna fel. (205.) A főpap és plébánosai közti levélváltás sajtószerű forrásműfaja pedig reverenda mögötti vívódásokat és kifakadásokat árul el az érintett közösségek papjainál. Fáradhatatlan segíteni akarásra vagy német származásuk reszketető hatására egyaránt olvasni példát a „*szolgálati út*” és *személyesség, princípális és lelki gondviselő* kettősségeit felmutató szövegekben.

A politikai problémahalmazt már a rákosista államnak kellett kezelnie. A visszatérésért folyamodó – az állami szervek megvető felhangú szóhasználatával – „svábokat” később sem várták vissza, egy tollvonással kizárva az érintett kárvallottak minden jogorvoslati esélyét. Az államnak „saját részre” kiadott menlevele egyfelől, a jogfosztott itthonmaradóktól elvárt beletörődés és felejtés másfelől a kor tragikus groteszkje. Állampolgárságukat mégis helyreállították, sőt gazdasági kényszerek nyomán máról holnapra suttagó ösztönzéspropagandával telepítettek vissza szakmával rendelkező fiatalokat Nyugatról – hozzá álságos imázt építve a „megbocsájtó” Népköztársaságról. (240.) Vagy a Szovjetunióból hazaengedett német nemzetiségű hadifoglyoknak engedtek családregyesítési kiszállítást az NSZK-ba, miután a magyar fél 35 kg-os – immár valóban „egy batyuni” – fejenkénti csomagra kopasztotta őket. A krimiszerűen szövevényes diplomáciai huzavonáknak és machinációknak Tóth Ágnes adja lelkiismeretes, akkurátus feltárását.

A nyugatnémet területekre vagy Ausztriába kerültek az 1960-as években már a jóléti államok haszonélvezőiként utaztak be Magyarországra rokonlátogatókként. Szorgos életük tárgyi luxusainak hazaajándékozásával „a nyugati életstílus csábítását” hozták a vidék szocialista

Magyarországra, amit a hazai állambiztonság szervei „diverzióként” és „fellazító politikaként” regisztráltak. (255.) A túlzó ellenségekkel és esetszámokkal dolgozó belügyi praxisról Slachta Krisztina szolgál kiterjedt elemzéssel. Ebből egy nélkülözhetetlensége demonstrálásához aggasztó értesüléseket gyűjteni vagy gyártani igyekvő bürokratikus túlbuzgóság rajzolódik ki, ami ráadásul alig látott rá a „személyes és helyi közösségi kapcsolathálókból” építkező testvértelepülési összetartásokra. (269.)

A kádárizmus nemzetiségi szövetségei közben „kirakatpolitikát” folytattak, míg a német költés megélése csak a „rendszerkritikus tartalomtól mentes tömegszórakoztatás” formái között volt lehetséges. (43. skk.) Ezalatt az individualizáció és a tömegvonzás alkalmazkodó stratégiája mentén folytatódott a németajkú lakosok anyanyelvől való csendes távozása. A rendszer-váltás indította meg a „kisebbségi önkormányzatiság keretei között kibontakozó önszerveződési folyamatokat”. (273.) Ezek vizsgálatára Dobos Balázs vállalkozott a politológia gazdag eszköztárával, elvégezve a jogi keretek változásának mind komparativista nyomon követését, mind választástudományi körülírását. A végül elismert „honosságú” német tudatú magyarság számára a helyi nemzetiségi önkormányzat mindinkább használatba vett jogintézménnyé vált, településeink egyhatodában legalább egyszer szavaztak már német kisebbségi színekben indulókra – a nemzetiségek között a legnagyobb részvételi hajlandósággal. (292.)

A kötetben tudományos leírónyelvünk gond nélkül gazdagodott a „konnacionális csoportok” ideologikus múltú – a német népközösségi eszme segédfogalmaként szereplő – kifejezésével. A szakkiadványnak ugyanakkor jót tett volna egy névmutató. Egy kötetfolytatás pedig tárgyalhatná a lényeges láncszem-időszaknak számító 1918–1919-es éveket, nemzetiségünk más nemzetiségekhez fűződő viszonyát vagy a háborúközi – etnicizálódó – nacionalizmusunk német származású közreműködőit. Valamint a velünk élt nemzetiségek kapcsán az a történelmi időre vonatkozó refrénszerű megállapítás, miszerint „jórészt tárgyai és nem alanyai voltak” a nemzetiségpolitikának, *kisebbségkutatásunk és tudománypolitikánk* viszonylatában is felvethető lehetne.

Eöry Áron

Márkus Beáta

„CSAK EGY CSEPP NÉMET VÉR”

A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról,
1944/1945

Kronosz, Pécs 2020. 472 oldal

Hosszú ideje bizonyos, hogy a második világháború folyamán, elsősorban annak utolsó évében, Magyarország négyszer megnagyobbodott területéről legalább 600-700 ezer katona és civil került évekre szovjet fogságba, és ezért alig volt, illetve van olyan család Magyarországon, amelyet e hatalmas népesség tragikus sorsa közvetve vagy közvetlenül ne érintett volna. A foglyok mintegy kétharmada katona volt, így ők hadifogolyként kerültek a Szovjetunióba. A civil személyek összegyűjtése alapvetően három hullámban zajlott. Számos településen a harcok során (így például Budapesten is) vagy közvetlenül azok után a munkaképes korban lévő férfiak egy részét rendszerint rövid munkavégzés („malenkij robot”) ürügyén összetartották, majd kiszállították az országból. Külön fogolygyűjtő kampányra került sor a Kárpátalján, ahol

1944 késő őszen több tízezer magyart fogtak el és köteleztek kényszermunkára a Szovjetunió belső területein. A nagy szovjet fogolygyűjtő kampány harmadik hulláma a Magyarországon élő német nemzetiségűek ellen irányult, de kiterjedt a magyar népesség egy részére is. Ennek a kampánynak a történetét dolgozta fel nagy alaposággal Márkus Beáta csaknem ötszáz oldalas kötete.

A témában az első feldolgozások a rendszerváltás hajnalán, 1989-ben és az 1990-es évek elején jelentek meg. Zielbauer György, Füzes Miklós és Erdmann Gyula tanulmányai és könyvei egy bő évtizeden keresztül egyedüli forrásai voltak azoknak, akik érdeklődtek a magyarországi németek szovjetunióbeli kényszermunkája iránt. A kutatómunka új lendületet kapott, amikor 2008-ban a Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre – részben az Európai Unió támogatásával – programot indított az elhurcolás történetének feltárására. Ennek keretében jelent meg az *Egyetlen bűnük származásuk volt* (Pécs 2009.) című tanulmánykötet, amelyben kutatók új nemzedéke tette közzé tanulmányait a magyarországi németek elhurcolásáról. A kormány által 2015-ben meghirdetett – két évig tartó – GULAG-émlékév szintén számos értékes munka megszületését tette lehetővé. Ezek közé tartoznak Muskovics Andrea, Oroszné Stumpf Éva és Ritter György tanulmányai, amelyek egy-egy régió részben német nemzetiségű lakosságának a sorsát mutatják be. Márkus Beáta egy évtizede kutatja a magyarországi németek szovjetunióbeli kényszermunkájának történetét. Legújabb könyvében nemcsak összefoglalja mindazt, ami a témában a gyorsan növekvő szakirodalomban szerepel, hanem új források bevonásával jelentősen ki is egészíti ismereteinket.

A könyv szerkezete világos, jól áttekinthető. A források, a módszerek és a terminológia szemléje után a szerző a második fejezetben az elhurcolás történeti hátterét vázolja fel. Részletesen elmagyarázza, hogy mi a különbség a Gulag és a GUPVI táborrendszer között. Az előbbi táborrendszerbe elítéltek kerültek, míg az utóbbi a hadifoglyok és a külföldi internáltak számára épült ki a világháború folyamán. Ide kerültek a magyar foglyok, illetve a magyarországi németek is, hacsak valamelyik szovjet hadbíróság el nem ítélte őket. A szerző föltárja a Közép-Kelet-Európában élő német lakosság elhurcolásáról szóló, az Állami Védelmi Bizottság által 1944. december 16-án hozott, hírhedt 7161. számú határozat megszületésének hátterét és pontos tartalmát. Ennek alapján jelent meg 1944. december 22-én A hadra kelt hadsereg 0060. számú parancsa „a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára való mozgósításáról”. A szakirodalom szerint ezzel a paranccsal indult meg az országban a német lakosság elhurcolása. A szerző azonban megkérdőjelezi ezt az álláspontot, mondván: ennek tartalma a szovjet források hiányában nem ismert, és bizonyíthatóan csak a Tolna megyei régióban hirdették ki. Érvéle azonban ezen a ponton nem meggyőző. A 0060. számú parancsot a 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa adta ki, és ebből adódóan a teljes megszállt területre érvényes volt. Magyar nyelvű változata régóta ismert, és az interneten is elérhető egy olyan példány, amelyet nem a Tolna megyei régióban, hanem Siklóson tettek közzé. A fejezet további részében még rövid összefoglalást is találunk a Kárpát-medencében végrehajtott egyéb elhurcolásokról. A szerző a nem német nemzetiségűek fogságba esésére egy új, saját terminust használ, a „férfiak elhurcolását”, amely nemcsak szokatlan, hanem pontatlan is, mivel elmosza a különbséget katonák és civilek, valamint a különböző fogolygyűjtő kampányok áldozatai között. A harmadik fejezetben a szerző a magyarországi németek történetét tekinti át, különös tekintettel az elhurcolást megelőző évtizedekre. További öt fejezet régióként mondja el a deportálás történetét. A szerző mind az öt vizsgált régióban azonos szempontok szerint veszi sorra a deportálást megelőző, majd az azt követő intézkedéseket, valamint hogy hol és miként értelmezték a német származást. Az események ilyen részletes, jól szerkesztett számbavétele elvben megkönnyíti az eligazodást az összetett történetben.

A gyakorlatban azonban az olvasó számára nem mindig egyszerű feladat a német – vagy annak tekintett – lakosság összegyűjtésének, deportálásának követése. Az elhurcolás önmagában is kaotikus történetének áttekinthetőségét nehezíti a szerző néhol túlzottan részletekbe menő előadásmódja.

Arra a kérdésre, hogy kik, milyen szempontok szerint határozták meg, hogy kiket kell elvinni, azok a fejezetek adnak választ, amelyek a különböző régiókban történeteket mutatják be. Békés és Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyékben a szovjet parancsnokok demográfiai felmérést rendeltek el a községekben. Minden lakost regisztrálni kellett – feltüntetve a nemzetiségüket is. Gyulán Vaszilijev őrnagy azonban a nemzetiségen túlmenően például a „félvérekről, a vegyes házasságban élőkről és a magyarosítottakról” is listát kért. (119.) A szovjet parancsnokok az összeírások, illetve a listák birtokában határozták meg, hogy kik a németek, akiket azután plakátokon, illetve kidoboltatással jelentkezésre szólítottak fel. Az utasítás tartalma községenként változott. Néhol a német „származásúaknak” vagy a német nevéeknek, míg máshol a „németeknek” kellett jelentkezniük. Az egész folyamatot át-szőte a titkolózás, megtevesztés. Amikor a szovjet parancsnokok a németekről kértek listát, az összeírás célját nem közölték vagy szándékosan félrevezették a helyi magyar hatóságokat. (Elenen például úgy tudták, hogy cukorjegyek kiosztása miatt van szükség az összeírásra.) A szerző szerint nem egyértelmű, hogy a listák összeállítói tisztában voltak-e a szovjet utasítások valódi céljával, nevezetesen: a deportálandó személyeket annak alapján gyűjtik össze. Kezdetben az elhurcolás valódi célja sem volt ismert, mivel az összegyűjtött, munkaképes korú férfiaknak és nőknek azt mondták, hogy csak néhány hetes magyarországi „robotra” viszik őket.

A tömeges elhurcolások másik helyszínén, Északkelet-Magyarországon nagyon kevesen vallották németnek magukat. A szovjet parancsnokok ebben a régióban általában munkaképes korú német „származású” nők és férfiak összeírását kérték az előjáróságoktól. Borsod vármegye vezetői, Tóth Béla főispán és Bónis Bertalan alispán az összeírást kiterjesztették azon személyekre, akikről „tudott tény, hogy németek”, valamint a „német kapcsolattal bíró és más népellenes” magyarokra és a német nevékre is. (167., 169.) Az a körülmény, hogy németként hurcolták el a magukat magyarnak vallókat is, hozzájárult ahhoz, hogy ebben a térségben az összegyűjtés erőszakosabb formát öltött, mint az ország más területein. A lakosság tömeges szökésének megakadályozása érdekében gyakran előfordult, hogy az érintett települést szovjet katonák vették körül. A legkülönbözőbb félrevezetési taktikák alkalmazásával, hamis indokkal vették rá a falvakban élő „németeket” a kijelölt gyülekezési pontokon való megjelenésre. Miskolcon az elhurcoltak kijelölésében és összegyűjtésében meghatározó szerepet vállalt a MOKAN-Komité, amely szervezetet a kommunizmus évtizedeiben az antifasiszta, kommunista ellenállás kiemelt szereplőjeként tartottak számon.

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részét és a Bács-Bodrog vármegye északi részét magában foglaló Bács-Kiskun régióban a deportálás végrehajtását megkönnyítette, hogy sok településen nagy számban élt német lakosság, így felkutatásukra nem kellett sok energiát fordítani. Szisztematikus összeírásra nem került sor, a deportálási akció elsősorban azokat a településeket érintette, ahol jelentős számban éltek magukat németnek vallók. A szovjet katonai parancsnokságok által kiadott utasítások ebben a régióban is a munkaképes korban lévő német származásúak összegyűjtésére vonatkoztak. Egyes helyeken azonban, mint például Madarason – a historia domus beszámolója szerint – elhurcolták azokat is, akiknek már csak a neve utalt arra, hogy az őseik valamikor német területről érkeztek, valamint a nem munkaképesekre, így a betegekre, állapotos nőkre és kisgyermekes anyákra is, akiket jugoszláv partizáncsoportok kényszerítettek a deportáltak közé.

Az összes magyarországi deportált mintegy harmadát a Baranya, Somogy, Tolna vármegyékből álló „sváb Törökországból” szedték össze. A legtöbb esetben a szovjet parancsnokok

a főszozlogabírókat bízták meg a német származásúak összeírásával. A szerző megállapítja, hogy a 3. Ukrán Front alakulatai rövid idő alatt rendkívül sok civil személyt szedtek össze és szállítottak el. Baranya megye északi részében viszont, azokban a járásokban, ahol a német lakosság többségben volt, a magyar hatóságok is készségesen támogatták a szovjet törekvést, hogy minél több németet vigyenek el. A vármegye délnyugati részében, ahol a németiség kisebbségben volt, a hatóságok még azokat is védelmezni igyekeztek, akik német anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek voltak.

A bemutatott régiók között utolsóként Budapest és környéke szerepel. A szerző megállapítása szerint a 3. Ukrán Front itteni területén nem deportálták a német lakosokat, mert erre a hadi helyzet nem adott lehetőséget. Azonban a Duna bal partján, ahol a 2. Ukrán Front tört előre, minden olyan községből deportáltak embereket, ahol zömmel német nemzetiségűek laktak. Szovjet katonák és – a szerző által árulónak nevezett – „nemzetőrök” fésülték át a németek által lakott településeket, és személyesen szólították fel a német vagy németnek tartott lakosokat a jelentkezésre. Gyakran előfordult az is, hogy minden munkaképes korú lakost összetereltek, és közülük „névelemzés” alapján választották ki a „németeket”.

Az elhurcolásokért való felelősség kérdése át-átszövi az egész művet. A szerző felrója a magyar ideiglenes kormánynak, hogy bár 1945. január eleje óta tudott a deportálásokról, a német lakosságot nem védte meg, és még az érdemi tiltakozás is elmaradt. Ennek a markáns álláspontnak a bizonyítására többek között Erdei Ferenc belügyminiszter hírhedt január 5-ei rendeletét idézi, amely kimondta, hogy az „oroszkatonai hatóságok a Magyarország területén lakó, illetve tartózkodó németeket munkaszolgálatra igénybe veszik”. Márkus szerint „Erdei magára hagyta a helyi hatóságokat a szovjet parancsnokságokkal szemben, az érintetteknek pedig lehetőséget sem adott a menekülésre. Őt, illetve a magyar kormányt tehát súlyos felelősség terheli azért, ami 1945 januárjában történt.” (112.) A szerző szerint mind a hatóságok, mind a kormány különbséget tettek a német és a magyar foglyok között, és az előbbieket hazahozatalát nem támogatták. A helyi hatóságok szintjén ezt az állítást azzal igazolja, hogy amikor az elhurcoltak listáját kellett összeállítani annak érdekében, hogy a Külügyminisztérium hazaszállításukat kérje, akkor erre a listára a deportáltaknak csak mintegy a fele került fel. A szerző ítélete azonban túlzottan szigorú. Nem veszi figyelembe, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság rendelete alapján csak „politikai és nemzeti szempontból megbízható” személyek érdekében léphetett fel a Külügyminisztérium. A kitelepítésre ítélt német nemzetiségűek, különösen a Volksbund tagjai, akkor nem számítottak ebbe a kategóriába. A némileg egyoldalú képet a szerző is árnyalja, amikor kifejti, hogy a politikai elit első reakciója az elhurcolásokra minden esetben a tiltakozás volt. A szerző utal arra is, hogy 1945 nyaratól a kormány a deportáltak ügyét „fokozatosan integrálta a hadifogolykérdésbe”. (344.) A SZEB-nek küldött kérvényekben és tárgyalásokon polgári foglyokról beszéltek, ami magában foglalta a német lakosokat, vagyis az ő hazaszállításukat is kérték a szovjetektől.

A kilencedik fejezetben a deportálás utótörténetét és az emlékezetpolitikában jelenleg elfoglalt helyét tárgyalja a szerző. Megállapítja, hogy a német elhurcoltak emléke marginalizálódik és feloldódik abban a központilag vezényelt emlékezetpolitikában, amely egységes tömbként kezeli az összes politikai foglyot és kényszermunkást. A kötet végén tíz részletes táblázatot találunk, amelyek a németiség számára vonatkozó népszámlálási adatok mellett településenként tartalmazzák az elhurcoltak számát is.

Sommásan annyit mondhatunk: Márkus Beáta könyve olyan alapl mű, amelynek adatgazdagságát és színvonalát aligha fogja bárki meghaladni a jövőben.

Stark Tamás

Tóth Ágnes

NÉMETEK MAGYARORSZÁGON, 1950–1970

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Bp. 2020. 580 oldal

Tóth Ágnes a magyarországi kisebbségek – elsősorban a németiség – 20. századi történetének ismert és elismert kutatója, több alapmű szerzője. Érdeklődésének fókuszja az elmúlt évek során a második világháborút közvetlenül követő néhány évről fokozatosan az 1950-es évektől napjainkig terjedő kisebbségpolitika és -történet egyes problémái (demográfiai folyamatok, internálótáborok, nemzetiségi oktatás, nemzetiségi szövetségek stb.) felé fordult. A most ismertetett könyv – bár ez sajnos nem derül ki magából a kiadásból – a szerző 2018-ban megvédett MTA doktori disszertációja, amelyet két évvel később nagyobb változtatások nélkül adott közre. Emellett 2018-ban egy impozáns és módszertanilag is figyelemreméltó dokumentumgyűjteményt jelentetett meg a magyarországi németek történetével kapcsolatos forrásokból (Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez, 1944–1953. Bp.). Bár az erre való hivatkozásokat a szerző már nem építette bele a jelen kötetbe, a két munka együtt jelent igazán fontos mérföldövet Tóth Ágnes immár több mint három évtizede folytatott kiváló kutatásaiban.

Jómagam nem történészként, hanem a magyarországi németiséggel is foglalkozó néprajzosként vállalkozom ennek a nagyszabású munkának az ismertetésére. A következőkben megpróbálom a köztem és a könyv között meglévő relatív szakmai távolságot arra felhasználni, hogy olyan aspektusokra hívjam fel a figyelmet, amelyek egy szűkebb szakmai körben talán nem vetődnek fel. Továbbá igyekszem felmutatni néhány lehetséges kapcsolódási pontot Tóth Ágnes munkája és a témát érintő néprajzi-antropológiai látásmódú kutatások között.

A magyarországi németiséggel foglalkozó szakirodalomban megfigyelhetők bizonyos sűrűsödési pontok: ilyen például a 18. századi „betelepítések kora” és problematikája, vagy még inkább a második világháború időszaka. Ezen korszakok és témák kiemelt kutatottságához (tagadhatatlan jelentőségük mellett) minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy az említett folyamatok körüli korabeli és retrospektív diskurzusokban a németiség egy (első közelítésben) jól megfogható és körülhatárolható csoportként konceptualizálódik (például a németek azok, akiket be- vagy kitelepítenek). Az 1950–1970-es évekkel kapcsolatban sokkal több meggondolást és indoklást igényel a németiség mint csoport középpontba állítása. Ezzel a problémával Tóth Ágnes is szembesült, és munkája elején alaposan körüljárta a magyarországi németiség csoportként való meghatározásának lehetőségeit. A nemzetiségi identitásról (konkrétan „az egyes személyek és egy csoport önazonosságáról”) találóan állapítja meg, hogy az szubjektív, szituatív és dinamikus természetű. (23.) Más kérdés, hogy a könyv ezeket a jellemzőket mennyire tudja következetesen megmutatni – érzésem szerint ez legfeljebb pontszerűen sikerült. Sokkal inkább a kötet túlnyomó részében érvényesülő politikátörténeti perspektíva az, amely – implicit módon – meghatározza, hogy kik tartoznak a magyarországi „németek” csoportjához: azok, akiket az adott törekvések, intézkedések és kényszerintézkedések érintenek. A kérdés megválaszol(hat)atlansága végig ott sejlik a könyv egyes témái mögött. Ezzel kapcsolatban csupán egy, talán a kötet alapvető célkitűzését is érintő kérdést fogalmaznék meg. Vajon a Tóth Ágnes által részletesen feltárt nemzetiségpolitikai elvek és célok, valamint a gyakorlat közötti inkongruencia megértéséhez nem vezet-e közelebb, ha annak mélyén is a nemzetiséghez való tartozásnak ezt a bizonytalanságát feltételezzük? A szerző tulajdonképpen maga is ezt állítja számos példájával, még ha nem is fogalmazza meg tanulásként. Például a nemzetiségi oktatás bevezetésének sikertelensége kapcsán sokat ír a szülők vonakodásáról, aminek egyik legfőbb oka – a félelem mellett – az lehetett, hogy valóban nem szerették volna, ha a gyermekük anyanyelvű iskolába jár. Vagyis ebben a situációban nem artikulálódott a német önazonosságuk.

A könyv perspektívája, tematikája, forrásai alapján nem is várhatjuk, még kevésbé kérhetjük számon, hogy a kisebbségi/nemzetiségi identitást következetesen nyitott (szubjektív, szituatív, dinamikus) antropológiai kategóriaként kezelje. A múltbéli személyes döntések, az antropológiai értelemben vett gyakorlat (praxis) elemzése olyan mikrotörténeti vizsgálatokat igényelne, amelyekre Tóth Ágnes nem is vállalkozott. Csupán a tág értelmezési horizontot kínáló cím, valamint az identitás és a csoport-hovatartozás problémájának hosszas tárgyalása keltette fel bennem ezt az elvárást. E gondolatmenet konklúziója tehát nem több, mint hogy érdemes Tóth Ágnes könyvét úgy olvasnunk, ahogyan a szerző maga is ajánlja: egy sajátos szempontú politikátörténetként, amelyben a kisebbségi kérdés elsősorban „elvi kérdésként” vetődik fel, vagyis, hogy „a politikai hatalom milyen elvek mentén kívánta a társadalom speciális helyzetű nemzetiségi kisebbségi csoportjainak az integrációját biztosítani [...]” (Idézet Tóth Ágnesnek az opponensi véleményekre adott válaszából. [<http://real-d.mtak.hu/1105/>]) Innen nézve további erényként könyvelhető el, hogy a kötet a deklarált elveken túl az alsóbb szintű igazgatás és a mindennapi gyakorlat szintjét sem hagyja figyelmen kívül.

Néhány megjegyzés a könyv felépítéséről. A szerző a bevezető fejezetekkel (előszó, bevezetés, kutatási előzmények, periodizáció), valamint a szövegben és a lábjegyzetben tett utalásokkal próbálja a kötet kohézióját megteremteni. Ezzel ugyanakkor nem tudja eloszlanni azt a benyomást, hogy a „köztes” fejezetek többé-kevésbé különálló tanulmányokként születtek meg. Ez természetesen teljességgel elfogadható keletkezéstörténet egy ilyen vaskos munka esetében, de érzésem szerint szerencsés lett volna, ha ezt a mozaikosságot a szerző jobban felvállalja. Ennek hangsúlyozása híján például nehéz megérteni, miért kapott külön fejezetet a *Nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége* és a *Nemzetiségi oktatás*, amelyek értelemszerűen sok átfedést, párhuzamosságot tartalmaznak. Az egyes gondolatmenetek közötti gyakoribb belső utalások, az elvileg már ismert vagy később megismerendő információkra való hivatkozások nagyban könnyítették volna az egyébként lenyűgözően adatgazdag és ezért néhol (számomra legalábbis) már-már követhetetlen részletfeltárásokat. (Egy kiragadott példa: a 272. oldaltól kezdve rendkívül részletesen követhetjük végig Kovács Péter tanulságos küzdelmeit a Köznevelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya élén a nemzetiségi oktatás szervezése kapcsán, majd ugyanezekbe a küzdelmekbe csöppenünk vissza a 320. oldal környékén.) Ezek a nyilvánvalóan az anyag keletkezéstörténetében gyökerező adottságok persze csak a teljes könyvet egy-huzamban végignézők számára jelentenek kényelmetlenséget: az egyes fejezeteket külön-külön olvasóknak ugyanez sok esetben akár pozitívum is lehet.

Mint felütésként írtam, a kötet szaktörténeti megítélése nem az én feladatom, így csupán néhány – többé-kevésbé „külsős” szemem számára feltűnő – jellemzőt emelnék ki. Elsőként mindenképpen fontosnak tartom megemlíteni a szerző által áttekintett és mélységeiben is kiaknázott hatalmas forrásanyag diverzitását. Tóth Ágnes nemcsak a magyarországi állami és megyei szervek különböző szintű dokumentumait használta, hanem tekintélyes anyagot tárt föl berlini levéltárakban, az egykori NDK illetékes szerveinek irataiból is. Emellett hazai és német sajtóforrásokat és számos más forrásértékű dokumentumot (életrajzokat, visszaemlékezéseket stb.) is segítségül hívott dolgozatának egyes pontjain. Különösen finom forráskritikával szólaltatja meg a különböző forrástípusokat az internálótáborokról, azok belső életéről, az internáltak és családjaik kapcsolattartásáról, illetve a vonatkozó diplomáciai, valamint az egyéni küzdelmekről szóló fejezetben.

Tóth Ágnes forráshasználata, érdeklődése és kutatói képességei hidat építenek a magyarországi németeket „kibocsátó” és „befogadó” országok politikai, közéleti diskurzusai között, ami – tapasztalataim szerint – sem a magyar, sem a német tudományosságban nem túl gyakori (egyrészt nyelvi, intézményi, kutatástechnikai korlátok miatt, de sokkal inkább a tudományos kérdésfeltevések különbözősége okán). A magyar és keletnémet politikai szervek iratainak és

sajtójának vagy a két országba szakadt családtagok kérelmeinek egymással való ütköztetése számos izgalmas aspektusra világít rá. Rendkívül érdekes volt a családgyesítések diplomáciai és bürokratikus útvesztőinek megismerése (főként: 85–130., 431–436.) – például az a tény, hogy egyik félnek sem volt érdeke a status quo felborítása. Míg a magyar fél (többek között) a hazatérők anyagi követeléseitől félt, addig a keletnémet kormányzat a munkaerő-veszteségtől tartva hátráltatta a (munkaképes) kitelepítettek repatriálását. A keletnémet oldallal szemben sajnos a nyugatnémet szövetségi és tartományi szervek, intézmények iratanyagát, illetve általában a magyar–nyugatnémet kapcsolatokat Tóth Ágnes nem dolgozta fel hasonló mélységben. A könyvben természetesen a „nyugati helyzetről” is képet kapunk egy-egy beszédes forrás, fontos személy és szervezet révén, de sok résztéma esetén az NDK-s példák és gondolatmenetek mellett elmarad az egyébként a magyarországi kitelepítettek többségének otthon adó NSZK párhuzama. Néhány esetben pedig csak a sorok között jön rá az olvasó, hogy a „német fél” tulajdonképpen mindvégig a keletnémet felet jelentette. A félreértések elkerülése végett: úgy gondolom, hogy a szerzőt elismerés illeti azért a hatalmas forrásfeltáró és értelmező munkáért, amit a „keletnémet fronton” elvégzett, és csupán arra utalok, hogy az olvasót érdemes lett volna előljáróban felkészíteni, és az egyes témáknál emlékeztetni erre az egyébként könnyen elfogadható aránytalanságra.

Végül, mint ígérem, abból a szempontból is szeretném értékelni a könyvet, hogy az milyen kapcsolódásokat kínál a magyarországi németekkel foglalkozó néprajzi-antropológiai kutatások számára. Mindenekelőtt azt emelném ki, hogy a fent méltatott, országhatárokon átívelő forrásfeltárás frissítően hathat a magyarországi németek második világháború utáni sorsával kapcsolatos hazai tudományos narratívákra és agendákra, amelyekből sokáig kiszorultak az országot elhagyott százazrek. Tóth Ágnes könyve fontos alpmű azok számára, akik a jövőben a szétszakadt családok és települési közösségek tagjai közötti interakciók antropológiai leírását, a néprajzilag értelmezhető kulturális jellemzők hagyományozását kívánják vizsgálni. A szerző egy másik, a hazai kutatásokban jelenlévő „mentális szakadék” áthidalhatóságát is felvillantja könyvében, amikor a világháború és a kitelepítés cezúra-jellege helyett több téma esetében is a kontinuitást hangsúlyozza. Például a háború előtti mechanizmusok továbbélését látja abban, ahogy a német-séggel kapcsolatban központilag megfogalmazott célok megtörnek az alsóbb szintű apparátusok halogató, blokkoló magatartásán. (497.) A falusi társadalmak esetében pedig arról ír, hogy „az élet bizonyos területein működött a kontinuitás, azaz egy adott személy közösségen belüli megbecsültségét, státuszát továbbra is a lokális társadalmon belül korábban elfoglalt helye, szerepe határozta meg”. (503.) A kontinuitás-gondolaton kívül még egy, számomra az újdonság erejével ható állítást emelnék ki: Tóth Ágnes a német kisebbség kollektív megbélyegzettségével kapcsolatban – a személyes és csoportszinten egyaránt negatív hatások mellett – azt is megjegyzi, hogy ez „a sorsközösség növelte a csoportkohéziót, és megerősítette a nemzeti identitást”. (503.) Ez a három kiemelt tényező, és a könyv sok más állítása számos antropológiai kérdésfeltevés lehetőségét rejti magában. Csupán a teljesség kedvéért említtem meg azt a számtalan levelet, vallomást és más egodokumentumot, a lokális viszonyokra, konfliktusokra rávilágító forrást, amelyet a szerző feltárt, idézett és ezzel egyúttal további elemzésre is felkínált. Az általa létrehozott nagy, átfogó munka – az említett forráskiadvánnyal együtt – kiváló kereteket nyújt a magyarországi németek mentalitását, identitását, kultúráját néprajzi-antropológiai mélyfúrásokkal megismerni kívánó kutatóknak.

Bednárík János

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, történész muzeológus
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Bednárík János PhD, tudományos munkatárs
MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest

Bittera Éva PhD-hallgató
ELTE Művelődéstörténet Doktori Program, Budapest

Bodovics Éva PhD, levéltáros
MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc

Csermelyi József PhD, levéltáros
Evangélikus Országos Levéltár, Budapest

Eöry Áron PhD-hallgató
KRE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Fazekas Csaba PhD, egyetemi docens
ME BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, Miskolc

Fejérdy András PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Gecser Ottó PhD, egyetemi docens
ELTE TáTK Szociológia Intézet, Budapest

Géra Eleonóra PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Sabine Jesner PhD, posztdoktor kutatómunkatárs
University of Graz, Southeast European History and Anthropology,
Wien

Krász Lilla PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Lakatos Bálint PhD, tudományos munkatárs
MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport,
Budapest–Szeged

Stark Tamás kandidátus, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Szende Katalin PhD, egyetemi tanár
Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszék, Budapest

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs
DE Történelmi Intézet, Debrecen

Vadas András PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

EPIDEMICS IN A HISTORICAL PERSPECTIVE. PLAGUE, SMALLPOX, CHOLERA, AND SPANISH FLU IN HUNGARY

<i>Lilla Krász</i> : Introduction	5
<i>Ottó Gecser – Katalin Szende</i> : Hans Saltzman, the 1510 Plague, and the Quarantine at Sibiu	9
<i>András Vadas</i> : The Batthyány Estate Complex and the Plagues in the First Half of the Seventeenth Century	25
<i>Sabine Jensen</i> : Military Cordon – Sanitary Cordon. Plague Prevention at the Transylvanian Military Border (1760–1830)	47
<i>Lilla Krász</i> : The „Protective Smallpox”. The Popularisation and Bureaucratisation of the Smallpox Vaccine in Hungary	61
<i>Csaba Fazekas</i> : Connections between the War of Independence and the Cholera Epidemic of 1848–1849	81
<i>Eleonóra Géra</i> : The Memory of the Spanish Flu. The Spanish Flu as a Footnote to the First World War	97

ARTICLES

<i>János B. Szabó – Balázs Sudár</i> : Where Was the Mysterious Battle of „Vlindr”?	117
<i>Éva Bodovics</i> : The 1878 Flood of Miskolc from a Social and Economic Historical Perspective	139
<i>Éva Bittera</i> : A Hungarian Aristocratic Woman in a Position of National Minority (1918–1945). The Fate of Gabriella Nemes, Wife of Count Mihály Csáky, in Light of the Family Papers	171

PAPERS

- László Dávid Törő*: Ethnohistorical Constructions of Historians in the Burgenland-debate
Prior to 1945 195

BOOK REVIEWS

- Kertész Balázs (közzeíró): Székesfehérvár oklevelei és levelei 1249–1526.
(*Bálint Lakatos*) 209
- Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): Egy elfeledett magyar királyi dinasztia:
a Szapolyaiak (*József Csermelyi*) 211
- Rupert Klieber (Hrsg.): Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918.
Ein amtsbiographisches Lexikon Band I. Die röm.-kath. Kirchenprovinzen
Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn (*András Fejérdy*) 215
- Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve.
Nemzetiségpolitika és helyi közösségek (*Áron Eöry*) 218
- Márkus Beáta*: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba
deportálása Magyarországról, 1944/1945 (*Tamás Stark*) 221
- Tóth Ágnes*: Németek Magyarországon, 1950–1970 (*János Bednárík*) 225
- AUTHORS OF THIS ISSUE 229